

Impact
Factor
2.147

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-III

ISSUE-IX

Sept.

2016

Address

•Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
•Tq. Latur, Dis. Latur 413512
•(+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

•aiirjpramod@gmail.com

Website

•www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

शिक्षक व्यक्तीमत्व स्वयं विकासासाठी माध्यमे/स्रोत/मार्ग ; एक अभ्यास

डॉ.शिंदे सुशील शेषेराव.

जयक्रांती अध्यापक महाविद्यालय,
लातूर.
मो.९१७५६४११९१.

प्रस्तावना

मानसशास्त्रीय दृष्ट्या व्यक्तीमत्व म्हणजे व्यक्तीचे बाह्य व अंतरंग या दोहोंचा संघात (संघटन) होय. बाह्यांग म्हणजे व्यक्तीची शारीर्यष्टी (शारीरिक बांधा) होय. यात शारीरिक उंची वर्ण वजन वेशभूषा केशभूषा देहबोली व एकुण शारीरिक ठेवण यासारख्या गोष्टीचा समावेश होतो तर अंतरंगात व्यक्तीची भाषा अभिरूची अभिवृत्ती बुद्धीमत्ता कार्यक्षमता दृष्टीकोण सवयी वागणे बोलणे व्यवहार क्षमता समायोजन या गोष्टीचा समावेश होतो म्हणूनच एखादया व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व ठरविताना त्या व्यक्तीचे बाह्यांग व अंतरंग या दोन्ही अंगांचा विचार करावा लागतो केवळ बाह्यांगावरून व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व ठरविता येत नाही एखादया व्यक्तीचे बाह्यांग सदोष असले तरी अंतरंगात मात्र दोष असू शकतात आणि एखादया व्यक्तीचे बाह्यांग सदोष असेल तरी अंतरंग मात्र चांगले असू शकते काही व्यक्तीचे बाह्यांग व अंतरंग दोन्ही चांगले असते, तर काही दोन्ही ही बाबतीत सदोष असू शकतात उदा: एखादया व्यक्तीचा शारीरिक बांधा उत्तम आहे. ती व्यक्ती उच्चशिक्षित उच्चपदस्थ व श्रीमंतही आहे परंतु त्या व्यक्तीचे वागणे बोलणेच हिणकस असेल व्यवहारही उत्तम नसतील तसेच बुद्धीमत्ता आहे परंतु कार्य करण्याची इच्छाशक्ती नाही सहकार्य व समायोजन क्षमताचा नाही सातत्याने रागावणे चिडणे अहभाव अशी स्वभाव वैशिष्ट्ये असतील तर त्या व्यक्तीचे केवळ व्यक्तीमत्व चांगले आहे आणि व्यक्तीमत्व मात्र सदोष आहे असे म्हणावे लागेल याउलट एखादया व्यक्तीच्या बाह्यांगात त्रुटी आहेत (म्हणजे शारीरिक उंची कमी वर्ण सावळा किंवा आणखी काही अपंगत्व असू शकेल) परंतु त्या व्यक्तीचे वागणे, बोलणे, व्यवहार कार्य मात्र चांगले असतील दृष्टीकोन चांगला असेल तर त्या व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व चांगले असे म्हणता येईल.

१ निरंतर अध्ययनशीलता (continous learning)

प्रत्येक व्यक्ती आजन्म शिकत असते तद्वतच शिक्षक देखील निरंतर अध्ययन शील असावा लागतो किंबहुना शिक्षक हा तर ज्ञानदान करणारा असतो त्यामुळे त्याने स्वतःचे ज्ञान व माहिती सतत अदयावत ठेवणे अत्यंत अवश्यक असते शिवाय आज ज्ञानांचा प्रचंड प्रस्फोट आहे प्रसार माध्यमामुळे आजचा विद्यार्थी अधिकच सतर्क जिज्ञासु चौकस व चौखंदळ झालेला आहे अशा परिस्थितीत शिक्षकाने आपले ज्ञानभांडार सातत्याने या ना त्या मार्गाने वाढवणे अपरीहार्य झालेले आहे व त्या ज्ञानाचे संप्रेषण ही झाले पाहिजे या निरंतर अध्ययनशीलतेच्या वाहिण्यापुढील प्रमाणे आहेत.

- १) वाचन लेखन सृजनशील कार्यक्रमातील सहभाग.
- २) नवोपक्रम व क्रतिसंशोधन यातील सहभाग
- ३) वकृत्व, वाद—विवाद स्पर्धा, निबंध स्पर्धा यातील सहभाग.
- ४) विविध प्रशिक्षण कार्यक्रम इ.

२ प्रयोगशील वा उपक्रमशील कार्यातील सहभाग (Participation in creative programme)

आपल्या अंगी असलेल्या सुप्त कलागुणांना व क्षमतांना वाव मिळावा त्याचे प्रकटीकरणस संधी प्राप्त होत आहे त्या कला गुणाचे संवर्धन व्हावे या भुमिकेतुन शिक्षकांनी अशा प्रयोगशील व सर्जनशील कार्यक्रमात सहभागी होणे अवश्यक असते अशा सक्रीय सहभागामुळे आपल्याकडील ज्ञान, कौशल्य , क्षमता, यात ब्रद्धी होत असते आणि या उलट त्यांचा वापर झाला नाही तर साचलेल्या डबक्यातील पाण्यासारखी त्याची अवस्था होते म्हणून आपल्याकडे आहे ते प्रवाही ठेवणे महत्वाचे असते (जेणेकरून ते स्वच्छ, शुद्ध व निर्मळ राहिल व त्याचा उपयोगही होईल.)

हा सहभाग पुढील कार्यक्रम/उपक्रमाच्या माध्यमातुन घेता येतो.

१. विज्ञान प्रदर्शन
२. शैक्षणिक साहित्य निर्मिती व प्रदर्शन
३. कृतिसंशोधन
४. नवोपक्रम
५. प्रकल्प पद्धतीद्वारे अध्ययन
६. गटकार्य व सादरीकरण

३ सहशालेय कार्यक्रमातील सहभाग (Participation in cocyucular Activities)

सहशालेय कार्यक्रमांमध्ये प्रामुख्याने पुढील कार्यक्रमाचा समावेश करता येईल

१. शैक्षणिक सहली क्रीडास्पर्धा व सांस्कृतिक कार्यक्रम इत्यादीचे नियोजन व अंमलबजावणीतील सहभाग
 २. राष्ट्रीय सण व उत्सव यातील सक्रीय सहभाग
 ३. विविध दिनविषेश शालेय परिपाठ यांचे नियोजन व अंमलबजावणीतील सहभाग.
 ४. पालक शिक्षक संघ (यांच्याशी निगडीत सर्व प्रकारच्या माता पालक मेळावा ग्राम कार्यक्रमाचे नियोजन व शिक्षणसमिती इ.....)अमलबजावणी यातील सहभाग.
- अशा प्रकारच्या कार्यक्रमाचे नियोजन व अंमलबजावणी यातील शिक्षकाच्या सक्रीय सहभागामुळे आपल्यातील नेतृत्व, कर्तृत्व, वकृत्व, दातृत्व, अशा सत्व गुणांचा विकास होत असतो त्यातुनच आपले अष्टपैलू व्यक्तिमत्व साकार होत असते.

४ सामाजिक कार्यातील सहभाग (Participation in constructive social work):—

समाजाचा तसा शिक्षणांत सहभाग अवश्यक असतो तसाच शिक्षकाचाही समाजात सहभाग अपरिहार्य ठरतो ज्या गावात वा वसाहतीत आपली शाळा आहे त्या गावात त्या समाजात आपण योग्य तेव्हा विधायक दृष्टया सहभागी होणे चांगले असते उदा:— लग्न समारंभ, वाढदिवस, धर्मिक पुजा, विधी, आजरपण समाजातील व गावातील एखादी दूर्घटना इ. अशा प्रकारच्या विधायक सहभागामुळे आपल्याला त्यांची भाषा, राहणीमान, गरजा, अपेक्षा, प्रथा, परंपरा, व एकूणच परिस्थितीची जाणीव होते अर्थातच त्यांच्या मुलांना शिक्षण देताना या माहितीचा उपयोग होतो संबंधित पालक, ग्रामस्थ, त्यांच्या मुलांना शिक्षण देताना या माहितीचा उपयोग होतो संबंधित पालक ग्रामस्थ यांच्याशी सहकार्याची वआपलेपणाची भावना निर्माण होते त्यांचा प्रतिसाद वाढतो ती परिस्थिती विचारात घेऊन आपणास आपले कार्य योग्य प्रकारे करता येतो.

५ श—त्रु, सं—धो तत्वाचे पालन (Principle of SWOT)

शिक्षकांनी आपली शक्तीस्थाने (बलस्थाने) ओळखावीत (आपली सर्वांगीण कुवत आपली भौतिक संपदा, उपलब्ध साधनसामग्री उपलब्ध वेळ इ.)

तसेच आपल्यातील त्रुटी किंवा उणिवाचा सुद्धा शिक्षकांना जाणीव असणे. व प्रामाणिकपणे ते मान्य करणे आवश्यक असते तसेच आपल्याला उपलब्ध असलेल्या वेगवेगळ्या संधीची देखील जाणीव असणे आवश्यक असते आणि महत्वाचे म्हणजे आपल्या व व्यक्तीमत्वाला प्रतिकृती आणि बाधक अशा स्वरूपाच्या संभाव्य अडचणी (धोके) देखील आपण लक्षात घेतल्या पाहिजे अशा प्रकारे आपण शक्तीस्थाने व त्रुटी यांची बनावट करून पाहावी तसेच उपलब्ध संधी व धोके (संभाव्य अडचणी) यांचीही वजावट करून पाहावी त्यानुसार जे शिलकीत असेल त्याचा यथायोग्य उपयोग करून घेण्याच्या दृष्टीने वस्तुनिष्ठ नियोजन केले तर वेळ व साधनसामग्रीची अडचण येत नाही.

६ स्वयं-मुल्यमापन (Self Ivalution)

आपणच आपल्या व्यक्तिमत्वाचे मुल्यामापन करणे यासारखे व्यक्तिमत्व विकासाचे दुसरे साधन नाही आपण आपल्या दैनंदिन व्यवहाराची (अगदी सकाळी झोपेतुन उटल्या पासुन रात्री झोपेपर्यंतच्या) सर्व व्यवहाराची कृती कार्यक्रमाची रात्री झोपण्यापुर्वी शांतपणे आठवण करावी नव्हे तशी दैनंदिनीच करावी त्यातल्या प्रत्येक व्यवहाराचे कार्यक्रमाचे संभाषणाचे योग्य की अयोग्य चांगले की वाईट असे स्वतःशी प्रामाणिक राहुन मुल्यमापन करणे आणि अयोग्य असेल तर ते दुसऱ्या दिवशी माझ्याकडून घडणार नाही असा संकल्प करावा म्हणजे स्वयं-मुल्यमापन होय उदा:- मी स्वतःसकाळी उशीरा उठलो आणि मग कुटुंबातील इतर व्यक्तीनी मला उठवलेच नाही आता उशीर होईल तुला कळत नाही काय? अशा प्रकारे सकाळी सुरुवात झाली असेल तर आपल्या या वागण्यातील योग्य अयोग्य आपणच प्रामाणिकपणे ठरवावे किंवा मी आज वर्गात गेलो अध्यापन न करता माझे स्वतःचे इतर काम करित बसलो परंतू वर्गात उशिरा येणाऱ्या देन विद्यार्थ्यांना मात्र उशिरायेण्याबद्दल फारच रागवलो त्यांना नको ती विशेषणे दिली त्यांना वर्गात बसण्यास परवानगी दिली नाही. माझ्या या व्यवहाराचे सुद्धा मी प्रामाणिकपणे मुल्यामापन केले पाहिजे की त्यात योग्य काय अयोग्य काय आहे अशा प्रकारे झोपे पर्यंतच्या सर्व वर्तन व्यवहाराचे सुयोग्य मुल्यमापन करून त्यातले जे जे चांगले जे-जे योग्य ते मी पुन्हा करीन आणि जे-जे अयोग्य ते ते मी कमी करीन किंवा ते होणारच नाही याची काळजी घेईन असा निर्धार करणे आवश्यक असते.

७ नियोजन (Planning):-

आपल्याजवळ उपलब्ध असलेला वेळ साधनसामग्री पैसा व आपली सर्वांगीण कुवत:या गोष्टीचे यथायोग्य करणे हे आवश्यक असते त्यामुळे या सर्व गोष्टीचा योग्य वेळेस योग्य प्रमाणात वापर करता येतो अपव्यय होत नाही.

बऱ्याचदा या सर्व गोष्टीची उपलब्धता असुनही केवळ नियोजनाच्या अभावी आपल्याला बऱ्याच गोष्टी करणे शक्य होत नाही आणि याउलट नियोजन असेल तर या सर्व गोष्टी कमी प्रमाणात उपलब्ध असल्यातरी त्यांचा यथायोग्य वापरामुळे बरेच काही करता येते आणि अशी आपल्याला समाजात बरीच उदा:- पाहावयास मिळतात.

बऱ्याचदा आपल्या शिक्षकाकडून ही ऐकवयास मिळते की अशैक्षणिक कारणामुळे स्वतःच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टीने फारसे लक्ष देता येत नाही. अर्थात हे काही प्रमाणात खरं असलं तरी वेळेचे व कामाचे यथायोग्य नियोजन केले तर वेळ काढता येतो अन्यथा तो मिळतच नाही.

८ 'अध्यापकी' दृष्टीकोण (Teacting view)

अध्यापकी हे एक व्रत आहे तो एक पवित्र पेशा आहे त्याद्वारे अर्थार्जन तर होतेच परंतू त्याहीपेक्षा आपण त्याद्वारे आदर्श नागरीक व समाज घडवतो याचा आनंद व समाधान मिळविण्याचे ते माध्यम आहे. असा उदात्त दृष्टीकोन शिक्षक म्हणून काम करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीने बाळगणे

अवश्यक आहे. त्यामुळे आपोआपच शिक्षकी व्यक्तिमत्व साकार होत असते म्हणजेच सकारात्मक दृष्टीकोन बाळगण प्रत्येक कार्य व्यवहार वा घटना याकडे पहाणे आवश्यक आहे.

९ मार्गदर्शन समुपदेशनाची सोय:-

1952 च्या माध्यमिक शिक्षण आयोगाने प्रत्येक शाळेत समुपदेशक नेमण्याची शिफारस केली होती पण अजुनही ही शिफारस प्रत्यक्षात आली नाही हे या देशाचे दुर्दैवच मानावे लागेल परीणामी छोट्या छोट्या ताणतणावाला बळी पडून विद्यार्थी आपले अनमोल जीवन कवडीमोल करून संपवत आहेत हे टाळण्यासाठी माध्यमिक शाळेत स्वतंत्र समुपदेशकाची नेमणूक करणे अत्यावश्यक आहे. मात्र महाराष्ट्र शासन असे न करता वर्गशिक्षकांकडे हे काम सोपवून तात्पुरती मलमपट्टी करण्याचे कार्य करत आहे. यातून जखमा चिघळण्याचीच जास्त शक्यता आहे. हे लक्षात घेऊन सर्वांनी मार्गदर्शन व समुपदेशन कार्याच्या अलब्धतेकडे लक्ष देणे अत्यावश्यक आहे.

१० ताण-तणाव व्यवस्थापन मार्गदर्शन:-

आयुष्यात प्रत्येक व्यक्तीला कधी ना कधी वेगवेगळ्या प्रकारच्या ताण तणावांना सामोरे जावेच लागते याचा अर्थ आयुष्यात ताण तणाव अटळ अपरिहार्य आहेत हे लक्षात घेऊन विद्यार्थ्यांना ताण तणावासंबंधी मार्गदर्शन केले पाहिजे ताण तणावातून व्यक्ती प्रगती कशी साधु शकते ताण जीवनासाठी उपयुक्त अवश्यक कसा असतो हे विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या उदाहरणाद्वारे पटवून दिले पाहिजे काही महत्वाच्या प्रसंगी ताण तणाव कर्थाशाळा घेतल्या पाहिजेत ताण निवारणाची साधीसोपी प्रात्यक्षिके विद्यार्थ्यांना दाखवून ती त्यांच्याकडून करून घेतली पाहिजेत यासाठी परीक्षेपूर्वीचा काळ निकाला नंतरचा काळ सुट्ट्यातील कालावधी योग्य ठरेल.

११ मार्गदर्शन व समुपदेशनाचा अभाव:-

स्वतंत्राच्या सुवर्ण महोत्सावानंतरही या महाराष्ट्रातील शाळात आजही मार्गदर्शन व समुपदेशनाची सोय नसणे हे या देशातील शिक्षण पद्धतीचे मोठे दुर्दैवच मानावे लागेल शाळेत मुले वेगवेगळ्या समस्यांचा ताण तणावाखाली वावरत असतात पण त्याबाबतीत कोणाकडेही मार्गदर्शन मिळवण्याची शाळेत सोय नसते जिथे मार्गदर्शनच नसते तिथे समुपदेशनाचा तर प्रश्नच उदभवत नाही परीणामी मुले वेगवेगळ्या ताणतणावांनी ग्रासून जातात व शेवटी कोणताच मार्ग न मिळाल्याने आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारतात.

१२ यांत्रिक शिक्षण पद्धती:-

२१ व्या शतकातील ज्ञान विज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रचंड प्रस्फोटानंतरही आजची शिक्षण पद्धती शतकानुशतके बावा वाक्याम प्रमाणम या तत्वाला चिटकून राहिलेली दिसते त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्रातील कारखान्यातून एखादे उत्पादन निर्माण केले जावे इतक्या शुष्क निर्जीव व यांत्रिक पद्धतीने गुण वान विद्यायी घडविले जात आहेत खर तर हा घडीवण्या पेक्षा बिघडवण्याचाच प्रकार असल्याचे आता निदर्शनास यायला लागले आहे यामुळे एखादया यंत्राप्रमाणे अचुकपणे विद्यार्थी परीक्षेतील प्रश्नाची उत्तरे लिहीतो पण प्रत्यक्ष जीवनात मात्र हेच प्रश्न सोडविताना अपयशी ठरतो.

१३ भावनाविष्कारास संधी:-

भावनिक कोंडमारा घुसमट एकाकीपणा ही विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्येची काही महत्वपूर्ण कारणे आहेत हे लक्षात घेऊन पालकांनी घरी शिक्षकांनी शाळेत मुलांच्या भावनाविष्काराला पुरेपुर संधी दिली पाहिजे भावनाविष्काराला पुरक वेगवेगळे उपक्रम घेतले पाहिजेत विद्यार्थ्यांच्या भावनांचा विचारांचा आदर केला पाहिजे नकारात्मक भावनांना योग्य दिशा दिली पाहिजे त्यातून सिगमंड व कॅथॉर्सिसने मांडलेल्या भावना विरेचनाचे महत्व साध्य करता येईल.

* **व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टीने शिक्षणाची भूमिका:-**

व्यक्तिमत्वाचा विकास हे शिक्षणाचे एक प्रमुख ध्येय मानले जाते त्यासाठी शिक्षणाच्या विविध स्तरावर त्यादृष्टीने प्रयत्न होणे आवश्यक आहे व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टीनेच एकुण शिक्षणाची मांडणी करणे आवश्यक आहे.

१ **अभ्यासक्रम:-**

अभ्यासक्रम तयार करताना विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण होण्याच्या दृष्टीने विविध प्रकारच्या विषयाचा अभ्यासक्रमात समावेश करावा बौद्धिक विकासाच्या दृष्टीने तर्कशास्त्र, भूमिती, गणित, व्याकरण, अशासारखे विषय भावनिक व समाजिक विकास होण्याच्या दृष्टीने हास्तकला, वाङ्मय, कला, इतिहास, भूगोल, विज्ञान इ. सारखे विषय तर कौशल्यात्मक विकास होण्याच्या दृष्टीने प्रात्यक्षिक कार्ये हस्तकला हस्तव्यवसाय व कृतिप्रधान विषयाचा समावेश असावा सामाजिक व नैतिक मुल्ये रूजविव्याच्या दृष्टीने अभ्यासातून व अभ्यासपुरक कार्ये क्रमातून प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

२ **शिक्षक:-**

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाच्या जडणघडणीमध्ये शिक्षकाचा फार मोठा वाटा असतो विद्यार्थ्यांना शालेय विषयापेक्षा शिक्षक अधिक जवळचे असतात कारण ते जिवंत असतात तर पाठ्यवस्तु ही निर्जीव असते एखाद्या विषयाबद्दल विद्यार्थ्यांना आवड निर्माण व्हावयाची असेल तर प्रथम त्या विषयाच्या शिक्षकाबद्दल प्रेम निर्माण व्हावे लागते एकदा का हा संबंध प्रस्थापित झाला की शिक्षकाच्या प्रत्येक वचनाचे व कृतीचे विद्यार्थी आदरपूर्वक अनुकरण करू लागतो मग शिक्षकही विद्यार्थ्यांवर पाहिजे तसे संस्कार करू शकतो या संबंधाचा परीणाम विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वावर फार खोलवर होतो कारण विद्यार्थ्यांचे हे वय अत्यंत संवेदनक्षम असते साने गुरूर्जांच्या व्यक्तिमत्वाचा ठसा उमटलेल्या अनेक व्यक्ती आज आपणास दिसतात.

३ **शालेय वातावरण व विविध उपक्रम:-**

विद्यार्थ्यांचा दिवसातला बराच मोठा कालावधी हा शाळेत जातो विद्यार्थ्यांचा शारीरिक विकास करण्यासाठी अभ्यासक्रमात शारीरिक शिक्षणाचा अंतर्भाव केल्याच्या समाधानात राहून चालणार नाही तर विद्यार्थ्यांना भरपूर खेळवयास संधी मिळणे आवश्यक आहे बऱ्याचवेळा खेळाचातास गणित किंवा इंग्रजी यासारख्या विषयाच्या अधिक अध्यापनासाठी वापरला जातो हे योग्य नाही कित्येकदा असेही आढळून येते की विद्यार्थ्यांना मैदानावर मोकळे सोडले जाते हेही चुकच आहे शारीरिक विकास घडवून आणण्यासाठी हातापायाचे स्नायु बळकट करण्यासाठी शारीरिक चापल्य येण्यासाठी दम, जिरविता येण्यासारखे वेगवेगळे व्यायाम प्रकार व खेळ पद्धत शीरपणे शिकविले पाहिजे तसेच विविध क्रिडा स्पर्धांसाठी खेळ अशा दृष्टीकोनातून शारीरिक शिक्षणाच्या तासिकेचे नियोजन केले पाहिजे निधारीत तासिकेमध्ये हे काम होणारे असते अशा वेळी जादा वेळ देऊन अशी तयारी करून घेतली पाहिजे शाळेतील सर्व विद्यार्थ्यां जरी कुस्तीगीर किंवा क्रिडापटु बनणार नसेल तरी एक आरोग्यासंपन्न व्यक्तिमत्व म्हणून जगण्यासाठी या गोष्टीची तयारी शाळेत करून घेतली पाहिजे विद्यार्थ्यांच्या केवळ शारीरिक विकास करून भागत नाही तर भावनिक विकास देखील घडवून आणणे तितकेच महत्वाचे असते.

संदर्भ सुची

१. डॉ. ह.ना. जगताप (२०००), तिसरी आवृत्ती शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र नित्य नुतन प्रकाशन, पुणे.

२. डॉ. ज्ञानेश्वर ए. पाटील (२०१०), शिक्षक व्यक्तीमत्व विकास एक दृष्टिकोन, शिक्षण समीक्षा, पसायदान प्रकाशन, नागपुर.
३. डॉ. ह.ना.जगताप (१९८७), शैक्षणिक मानसशास्त्र, नित्यनुतन प्रकाशन, पुणे.
४. डॉ. ह.ना. जगताप (१९८७), शैक्षणिक तंत्रज्ञान, नित्यनुतन प्रकाशन पुणे.
५. डॉ. के. एम. बोंदाई (२००४), शास्त्र अध्यापन पद्धती व आशययुक्त अध्यापन, नुतन प्रकाशन, पुणे.
६. डॉ. के. एम. बोंदाई (२००२), शैक्षणिक मानसशास्त्र, नुतन प्रकाशन, पुणे.

